

פרשות ה'צור' בספר שמות: מן הראליה לפרשנות ספרותית

ישראל רוזנסון

א. הקדמה

בשורות הבאות ישורטט מעין מסע פרשני. נקודת המוצא שלו היא הריאליה - מציאות הקשורה בנוף המדברי והשפעתו על האדם. מנקודת מוצא זו נמשיך בניסיון להבין את המשמעות הדתית האפשרית של הנוף הזה, את צורת השימוש של התורה בו כדי להביע רעיונות מסוימים, והאופן שבו הוא השתקע בזיכרון הדתי והלאומי במקרא.¹

העיון שיוצע להלן מניח כעניין ידוע ומפורסם את דבר קיומם של סלעים קדושים במרחבי מדבריות חצי האי סיני. נוודי המדבר בחרו להם סלעים טבעיים מיוחדים ובלטים, מהם שנקשרו בהם בדרך עלומה הילה של קדושה, זיכרון סיפור מסוים, ותפיסתם כמוקדי קדושה ופולחן. במקרה הנידון, חשובה לענייננו ההדגשה בדבר טבעיותם. אין מדובר באבנים שהוצבו לצורך כזה או אחר בידי אדם. הימצאותם של סלעים טבעיים מקודשים שכאלו ידועה היטב בקרב המבקרים במדבריות סיני, ומהם שתועדו גם בספרות המקצועית לגווניה.² חוקר הדתות המפורסם מירצ'ה אליאדה תיאר את היסודות העומדים ביסודם של התקדשות סלעים ואבנים:

חפץ או פעולה נעשים בעלי ערך, ובכך הם נעשים ממשיים, הואיל והם משתתפים בדרך זו או אחרת במציאות שהיא נשגבת מהם. אבן אחת מבין רבות נעשית קדושה - וכיוון שכך רוויה ישות - משום שהיא מהווה היירופניה (=התגלות הקודש) או שהיא מכילה מאנה (=מונח הודי, מעין נפש, תודעה) או משום שצורתה ספוגה סימבוליות מסוימת, או משום שהיא נחשבת לגלעד למעשה מיתי שמבדיל אותה

1 אני מבקש להודות לפרופ' איתמר גרינולד על עזרתו וידידותו, ולד"ר יהודית הנשקה על העזרה באוגריתית. היבטים לשוניים שונים של הנאמר כאן, במיוחד אלו הנזכרים בהערות 11-12, יורחבו בע"ה במאמר נפרד.

2 סיפור מאלף ואופייני לענייננו על הדייק |סלע מגמתי שהתפרץ במאונך לקרקע| הקדוש והשפעתו על המאבק בעקריות בקרב הברואים בדרום סיני מביא שבתאי (שבו) לוי בספרו: רפואה, היגינה ובריאות אצל הברווים בדרום סיני, החברה להגנת הטבע - ב"ס שדה צוקי דוד, 1978. אנו מפנים לסיפור זה על סלע טבעי, משום שהוא מתאים יותר לסוגייה הנידונה במאמרנו - אנו מניחים שהצור הנידון היה סלע טבעי! מדבר סיני ידע גם שימוש מרובה באבנים מקודשות המציינות מזבחות, אבנים שמשם השתמש בהם במלחמת עמלק, המסד לעגל וכיו"ב שהיו נפוצות מאוד בספרות עולי הרגל הנוצריים בתקופה הביזנטית ואחריה, כפי שמציינת אורה לימור במקומות רבים בספרה: מסעות ארץ הקודש - עולי רגל נוצריים בשלהי העת העתיקה, ירושלים תשנ"ח.

פרשות ה'צור' בספר שמות: מן הראליה לפרשנות ספרותית • ישראל רוזנסון

מסביבתו ומעניק לו משמעות וערך. כוח זה יכול לשכון בתוך המהות של האובייקט או בצורתו; סלע מתגלה כקדוש משום שקיומו כולו הוא בחינת היירופניה: בלתי דחיס, בלתי פגיע, הוא כל מה שהאדם איננו. לא רק שהוא עמיד נוכח הזמן אלא שהממשות שלו מוכפלת עם ריבוי השנים. הנה אבן רגילה בתכלית; היא תיהפך ל'יקרה', כלומר ספוגה בכוח מאגי או דתי, רק בזכות צורתה הסימבולית או משום מקורה: 'אבן הברק' - [...] ³.

גם אם לא הכול מקובל ומוסכם, ולא הכול רלוונטי, יעמדו דברים אלו כרקע לעיוננו בשאלת מעמדו של הצור בספר שמות.

אבנים שראוי לכנותן מקודשות נזכרות במקרא בהרבה הקשרים, מהן במדבר ומהן בארץ הנושבת, וכן נגלן בספרות חז"ל (המפורסמת היא ללא ספק 'אבן השתייה'). בהקשרים שכאלו וקרובים להם נגלה גם התייחסות ל'צור' (במובן סלע, להלן). החשוב לדיון שלהלן הוא ה'צור' הנזכר מספר פעמים בספר שמות (שמות יז, ו; לג, כא; כב). במספר היקרויות זה ובמיקומן בפרשיות נפרדות אין הרבה טעם לאפיין 'צור' באפיון 'חזק' דוגמת 'מילה מנחה', אולם, בשיבוצו כמילה בולטת בהקשרים מעניינים, יש בו כדי לעורר להשוואה ולפרשנות החורגת מההקשר המקומי הייחודי, פרשנות שיש בה כדי להוביל להבנת אזכוריו האחרים ותפקידו הספרותי בהקשריו השונים. מודעים אנו היטב לצד של חמקמקות הגלום בדרך שמנוסחת בעיית המחקר שלנו, ואין לנו אלא לקוות כי הממד של פרשנות אישית המקופלת בניסוחים דוגמת 'מילה בולטת' ו'הקשר מעניין' לא יאפיל על צד מהותי יותר של פרשנות שעשוי להימצא בה.

ב. המשמעות של צור במקרא

נציין להלן בתמציתיות מספר משמעויות אפשריות ל'צור' במקרא. שתיים מהמרכזיות שבהן, שייטו את מהלך דיוננו, הן: סלע והר. ואף שבאופן כללי שתי הוראות אלו עשויות להיכלל במסגרת אותו מרחב סמנטי הכולל פרטי נוף גבוהים, מוצקים וסלעיים, יש ביניהן הבדלים משמעותיים בעלי השלכות לדיון הספרותי שיוצע להלן.

המשמעות הראשונה כרוכה בזיקה לאבן ולסלע. ממקראות רבים עולה הפירוש המקובל הרוואה בצור סלע גדול וקשה.⁴ במשמעות מושאלת הנושאת אופי מיטונימי עשוי לנבוע

3 מ' אליאדה, המיתוס של השיבה הנצחית (תרגום: י' ראובני), ירושלים תש"ס, עמ' 11. ההדגשות והביאורים שלי - י.ר.; וראו גם את אפיונה של רבקה פרצ'ק: [...] הסלע הוא סמל כזה שעוצמתו מועברת בקלות ובפשטות. סלע גדול מבטא כוח, קדושה ועליונות. הוא סטטי, הן במיקומו והן בצורתו, יציב ובלתי משתנה, בן אלמות - קדוש. הסלע הראשוני והבלי מעובד מסמל את חספוסם הקשה לעתים של החיים ואת הזיכרון הקבוע ועומד. האבן הפראית משדרת אותנטיות ואמינות, [...] ("ר' פרצ'ק, כאן ושם, עכשיו ובימים האחרים, ירושלים תשס"ז, עמ' 106).

4 כך בקונקורדנציה אבן שושן (עמ' 1830), במילונים (למשל: B.D.B., pp. 849) ובפירושים שונים. שם העיר הפיניקית המפורסמת צור בואר כ'צור, סלע'. (ה"י קצנשטיין, אנציקלופדיה מקראית, ערך: "צור",

פרשות ה'צור' בספר שמות: מן הראליה לפרשנות ספרותית • ישראל רוזנסון

ממנו הפירוש של מבצר ומחסה, שימוש המופיע בעיקר בהקשר דתי של ציור האל המעניק חסות ומגן,⁵ וממנו עשוי להיגזר הכינוי הישיר הידוע לאל – 'צור', הנפוץ במיוחד בשירה המקראית.⁶ אם כן, ניתן לראות את ה'צור' ככינוי מושאל לאל הבא להדגיש את חוזקו, וזה מתקשר לשימוש דומה – הגם שנדיר יותר – באבן: "מידי אביר יעקב משם רעה אבן ישראל" (בראשית מט, כד). יחד עם זאת, לאור הנאמר בהקדמתנו, צריך לקחת בחשבון, כי אין מדובר כאן בהכרח במטפורה גרידא, שבשיבוציה בטקסטים שונים מעלה על נס את חוזקו של האל. יסודו של כינוי האל הזה עשוי להיות ישיר יותר, רוצה לומר, נגזר במישרין מפולחן הקשור באבן או הבנת 'אבן' כמהות אלוהית ממשית.⁷ דוק, 'אלילי עץ ואבן' אינם מציינים רק את חומר המוצא במשמעותו הטכנית, אלא גם יסוד של מקור אלוהי הגלום בהם. ראוי לציין כי הדבר עולה בבהירות ביחס לעץ,⁸ כפי שעשוי לעלות מאופן ניסוח הציווי: "...ושברתם את מצבתם ואשריהם תשרפון באש" (דברים יב, ג) המדבר ב'אשרה' – עץ אלוהי נקבי מקודש.⁹ לגבי העץ, ייחוס המהות האלוהית הגלומה בו בולט במיוחד: "עמי בעצו ישאל ומקלו יגיד לו כי רוח זנונים התעה וזנו מתחת אלהיהם...תחת אלון ולבנה ואלה כי טוב צלה..." (הושע ד, יב-יג), והרי נרמזת כאן הקבלה ישירה – 'ויזנו מתחת אלוהיהם' – תחת אלון ולבנה ואלה'. דברים דומים עשויים לתפוס גם לגבי האבן, 'בת

עמ' 107). וראו פירושו של ד' סיון, להלן הערה 11.

כתנא דמסייע ישיר לפירוש זה עשויות להיות התקבולות של 'צור' ו'סלע': "בנקרות הצרים ובסעפי הסלעים" (ישעיהו ב, כא). באותו עניין נזכיר גם את ניסוחו של ספר במדבר שבו 'סלע' היה האתר שממנו הוצאו המים. ראו להלן למעלה. קשורים לעניין גם אזכורי הצור בבקשר להוצאת מים ממנו, שיסודם בפרשה הנידונה במאמרנו, משום שבפשטות ככל שגדול הקושי יגדל רישומו של הפלא. הללו רבים מאוד, למשל: "ויבקע צור ויזבו מים" (ישעיהו מח, כא); "הן הכה צור ויזובו מים" (תהילים עח, כ); "פתח צור ויזובו מים" (תהילים קה, מא); "ההפכי הצור אגם מים" (תהילים קיר, ו); "מים מצור הזיל למו" (ישעיהו מח, כא); "המוציא לך מים מצור החלמיש" (דברים ח, טו) "בצורות יארים בקע" (איוב כח, י) ודומה לו נזול אחר הנובע מן הצור שיש בו כדי להעמיד הנגדה לצור הקשה: "ומצור דבש אשביעך" (תהילים פא, יז). על רקע הצור הקשה עשויה לקבל משמעות החציבה: "הביטו אל צור חצבתם" (ישעיהו נא, א) "לעד בצור יחצבון" (איוב יט, כד), כמוה גם הנתיצה: "והצרים נתצו ממנו" (נחום א, ו), וכן גם הקושי להעתיקו: "ויעתק צור ממקומו" (איוב יד, יח; ד).

5 מטונימי משום שעצם ההימצאות על צור יש בה כדי לתרום ליכולת לגונן. דוגמאות למשמע זה: "צור חסיו בו" (דברים לב, לז); "ומבלי מחסה חבקו צור" (איוב כד, ח); "צור עזי מחסי באלהים" (תהילים סב, ח); "צור מעוז לא זכרת" (ישעיהו יז, י); "היה לי לצור מעוז" תהילים לא, ג); "ואלהי הצור מחסי" (תהילים צד, כב); "אלהי צורי אחסה בו" (שמואל-ב כב, ג); "אלי צורי אחסה בו" (תהילים יח, ג). גם 'סלע' משרת בהקשרים דומים.

6 "צור ילדך תשי" (דברים לב, יח); "הצור תמים פעלו" (דברים לב, ד); "וינבל צור ישעתו" (דברים לב, טו); "לי דבר צור ישראל" (שמואל-ב כג, ג); "צורי אל תחרש ממני" (תהילים כח, א); "כי לא כצורנו צורם" (דברים לב, לא).

7 הבחנות מעניינות בהקשר זה ראו אצל:

I. Gruenwald, "God the 'Stone/Rock' Myth Idolatry, and Cultic Fetishism in Ancient Israel", *The Journal of Religion* 76/3, (1996), pp. 428-448.

8 בניסוחו הקולע של הורוויץ: "...שהעץ איננו עץ כלל אלא אל. בשעה שהוא משמש לעשיית פסל הוא איננו בבחינת חומר טבעי. הפסל החדש הוא טרנספורמציה צורנית של האל שהיה קיים כבר לפני כן" (א"ו הורוויץ, "עשה לך פסל", בית מקרא, מ (תשנ"ה), עמ' 344).

9 על משמעויות 'אשרה' ראו: ב' מרגלית, "לסוגיית ה' ואשרתו", בית מקרא, מ (תשנ"ה), עמ' 376-377.

פרשות ה'צור' בספר שמות: מן הראליה לפרשנות ספרותית • ישראל רוזנסון

זוגו' של העץ בפסוק דלעיל, וזכר לכך עשוי היה להשתמר גם באופן תפיסת האל בדת ישראל הקדומה.¹⁰

ההקשר הרתי העוטף את מילת 'צור' ומעניק לה משמעות מהסוג הנידון, עשוי להתחזק מאופני השימוש בה דוגמת אלו של ספר שופטים: "...ותעל האש מן הצור ותאכל את הבשר ואת המצות ומלאך ה' הלך מעיניו" (שופטים ו, כא); "ויקה מנוח את גדי העזים ואת המנחה ויעל על הצור לה' ומפלא לעשות..." (שופטים יג, ט). בפשטות מדובר בסלע במובנו הטכני-גיאוגרפי, אך בגין נוכחותן של שתי היקרויות אלו באותו הספר ובשל הדמיון ביניהן, דומה, כי הצור המוזכר עשוי לחרוג כאן מכלל תחליף טכני מקומי למזבח, ויש בו כדי לעצב סביבת התגלות מיוחדת של מלאך ה' המתאימה לרוחו של ספר שופטים.

עד כאן זיקות שונות העשויות להתקיים בין 'צור' לבין אבן או סלע. משמעות נוספת העשויה להיגזר מן האוגריתית - צור, במובן של אתר גיאוגרפי גבוה, הר.¹¹ זהו משמע שלא תמיד מוצג בדיונים פרשניים לסוגיהם.¹² פסוק מפתח בדיון זה הוא: "כי מראש צורים אראנו ומגבעות אשורנו" (במדבר כג, ט), ואלבא דגישה זו הצור שבפסוק איננו רק סלע שבמקרה הנידון הוא גם גבוה, אלא מקבילה לשונית ישירה לגבעה, קרי, הר. אפשר שהוראה זו של צור במשמע של הר מתיישבת עם ה'תפקיד' הספרותי של צור בפסוקנו הקשור ב'אראנו, אשורנו', והרי אין צורך מיוחד שראייה תהיה קשורה דווקא בסלעיותו של אתר התצפית. ועוד אפשר 'למתוח' את הקשר הזה עד לביטויי הראייה שמקדימים את נאום בלעם במקרה זה: "...ויעלהו במות בעל וירא משם קצה העם" (במדבר כב, מא).¹³

10 ראו אצל גרינוולד, לעיל הערה 7.

11 ש' מורג, 'רובדי קדמות - עיוניים לשוניים במשלי בלעם', תרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 8. פרשנות זו מבוססת על תפיסת הגיית ה-gr כ-Z. לאחרונה דניאל סיון סיכם: "המלה gr 'הר' הושוותה לעברית 'צור' ולארמית 'טור', אלא ש'צור' בעברית אין משמעותה 'הר' כלל (אף בתקבולת 'כי מראש צורים אראנו ומגבעות אשורנו' (במדבר כג, ט) משמעה של 'צורים' הוא סלעים רמים" (ד' סיון, דקדוק לשון אוגרית, ירושלים תשנ"ג, עמ' 18). אולם, הקביעה הנחרצת: "אלא ש'צור' בעברית אין משמעותה 'הר' כלל" יש בה משום הנחת המבוקש, ואין לשלול צור משמעו הר. בטקסטים האוגריתיים שריכזו סיון מצאנו תקבולות בין gb (גבעה) ל-gr (שם עמ' 160, שורה 15; עמ' 155, שורות עמ' 26-27; עמ' 148, שורות 15-16). עובדה זו מזכירה מאוד את התקבולת מ'במדבר' שמעמידה צורים מול גבעות. ראו במילון האוגריתית של גורדון, ערך מספר: 1953. כאמור הרחבה של סוגיה זו תוצע בע"ה בעתיד.

12 לעיל הערה 4. באחד המילונים המקראיים מצאנו ניסיון להעמיד פירוש של 'צור - מקום גבוה', אם כי יש בו צד של התפתלות: "צור, צר - 1... צוק 2. סלע, הר (סלעי גבוה, שהוא גם מקום מחסה ומסתור)" צ' ורדי וח' רבין, המלון החדש לתנ"ך, עמ' 496. פירוש דומה במילון בן יהודה: "צור - סלע גבוה, רחב", ובהערה 11 שם: "הוא טור, טורא בארמית ואפשר ששורש זה קרוב אל צהר בארמית, במשמעות גובה ורום" (עמ' 5436). פרשנים שונים ראו בצור שב'ונצבת על הצור' (להלן למעלה) - הר, ראש הר. למשל: "ונצבת על הצור - הוא ראש ההר" (אבן עזרא הארוך לשמות לג, כא), וראו חזקוני שם. אך זאת לא מתוך שיקול לשוני מהסוג הנידון כאן, אלא כדי לקיים "ונצבת לי שם על ראש ההר" (לד, ב). אין אנו באים כאן להתמודד עם טענה זו ודומה בעינינו כי אין זו טענה חזקה.

13 אם אפשר לדבר על 'אווירה הררית' בנאום זה דומה כי היא עולה גם מציון נקודת המוצא: "מן ארם... מהררי קדם" (במדבר כג, ז).

פרשות ה'צור' בספר שמות: מן הראליה לפרשנות ספרותית • ישראל רוזנסון

בפרשנותו למשלי בלעם קבע שלמה מורג: "כתוב זה [=כי מראש צורים אראנו...]' הוא היחיד במקרא, אשר בו משמעה של התיבה 'צור' הוא, ככל הנראה, 'הר'... פירוש זה לתיבה 'צרים' בכתובנו מעלה אפוא, שלפנינו מלה שהיא יחידאית במשמעותה"¹⁴. לדעתנו, גם אם במקרה הספציפי הנידון הסבירות לפרשנות זו גבוהה מאוד,¹⁵ והיא מאוששת הן ממקור אוגריתי אפשרי והן מהקשרה בפסוק, עדיין אין לדבר על 'יחידאיות במשמעות'. מלים מטבען עשויות להיטען במשמעויות שונות, ובשאתן מספר משמעויות קשה להתחייב על פרשנות אחת מחייבת בלבדית של המילה בהקשר נתון, וגם כשמתבקשת המשמעות הראשית עשויה להדהד ברקע המשמעות האחרת. הנה למשל הבקשה: "בצור ירום ממני תנחני" (תהילים סא, ג), שעניינה שאיפה לעלות למקלט גבוה. מובן שניתן להבין כאן 'צור - סלע', ולגזור ממנו את חוזקו של האתר המבוקש, אך אם מדובר מלכתחילה ב'צור - מקום גבוה' מתחזק הרושם של בקשת העלייה - 'ירום'. ודומה לו: "כי יצפני בסכה... בסתר אהלו בצור ירוממני" (תהילים כז, ה), וכאן ניתן להצביע גם על הנגדה מסוימת בין ההסתתרות ('יצפני') במקום סגור ('סוכה', 'אוהל') לבין הנוכחות במקום גבוה ('צור'), שממילא חשוף לעין כול. ניגודים מסוג זה יוצגו על ידינו גם בניתוח 'פרשות הצור' שיידונו בהמשך. ובעניין זה, אפשר שגם 'הוראת' הנביא "בא בצור והטמן בעפר" (ישעיהו ב, י) איננה מתכוונת רק להיבט הטכני של ההסתתרות במערות שבתוך הצורים - סלעים ("במערות צורים ובמחלות עפר" ישעיהו ב, יח), אלא מקופלת בה הנגדת גובהו של הצור - הגובה מוטיב כל כך חשוב בפרק ב' בישעיהו¹⁶ - עם המצב החדש של ההשפלה המגולם במערה, המאופיינת בעומק שהוא היפוך הגובה.¹⁷

ובשולי הדיון, בצד זכר לאיזה פולחן או מהות אלוהית הקשורים באבן-סלע, עשויה המילה צור לשאת מטען נוסף הכרוך בזיקת לשון-צליל ל'יצירה' - פעולה, שחרף שימוש בשפת אנוש שנעשה בה פה ושם, מקבילה גם לבריאה.¹⁸ אמנם אין זה בהכרח קשר לשוני ישיר, אך דמיון העיצורים היוצר משחק מצלול איננו עניין של מה בכך, ויש בו כדי לחזק משמעות של ייצוגיות האל במילה הנידונה.

אם נבוא לסכם, בהבנה העקרונית, כי משמעות היא עניין מצטבר, 'צור' עשוי לשאת משמעות ישירה של סלע על כמה כינויים, מיטונימיות ומטפורות הכרוכות בו, משמעות של מקום טופוגרפי גבוה, ומשחק מצלול ליצירה. שלוש המשמעויות והסתעפויותיהן

14 לעיל הערה 11.

15 דניאל סיון התנגד לכך כאמור, לעיל הערה 11.

16 למשל: "...על כל גאה ורם ועל כל נשא ושפל. ועל כל ארזי הלבנון הרמים והנשאים... ועל כל ההרים הרמים ועל כל הגבעות הנשאות. ועל כל מגדל גבה... ושח גבהות האדם ושפל רום אנשים..." (ישעיהו ב, יב-יז).

17 בשולי העיון בנושא יש עניין בציוור "היעזב מצור שדי שלג לבנון" (ירמיהו יח, יד) המעמיד לבנון מול צור. וכן "ישבת העמק צור המשר" (ירמיהו כא, יג) - צור מול מישור. לעומת זאת, יש בעיה בתיאור: "וירדו שלושה מן השלושים ראש על הצר אל דוד אל מערת עדלם..." (דברי הימים א יא, טו). פירוש הכתוב 'ירדו... על הצור' אינו ברור, ואין הוא תואם את הפירוש של גובה המוצע כאן.

18 ראו הרשימה בקונקורדנציא אבן שושן, עמ' 908. רוב רובן מיוחס לפעולות נשגבות של האל.

פרשות ה'צור' בספר שמות: מן הראליה לפרשנות ספרותית • ישראל רוזנסון

עשויות להתרגם למשמעות דתית הכרוכה בטיפוסי ייצוגיות שונים של האל. בפריסת מניפת המשמעויות במלוא רוחבה ננסה עתה 'להשיב רוח' בפרשנות שתי היחידות הקשורות בצור בספר שמות.

ג. 'והכית בצור' - צור בשמות יז

הפסוק העומד במרכז פרק זה של עיוננו הוא: "הנני עמד לפניך שם על הצור כחרב והכית בצור ויצאו ממנו מים ושתה העם ויעש כן משה לעיני זקני ישראל" (שמות יז, ו). אשר לתפקידו הפשוט של הצור בסיפור, עקרונית, לפנינו שילוב של הכאה - טכנית-אינסטרומנטלית - לצורך הספקת המים: 'והכית בצור', יחד עם התגלות: 'הנני עומד לפניך שם על הצור'. כן יצוין, כי הספקת מים זו נושאת אופי פומבי - 'לעיני זקני ישראל'. כמוכן 'צור' הוא בגדר מקום, או חלק ממקום. באיזה אופן מעוצב כאן תיאור המקום? 'הנני עומד לפניך שם על הצור בחורב'; 'שם', שאינו נצרך תחבירית, מדגיש מאוד את ההתייחסות למקום הצור.¹⁹ מילית היחס 'על' עשויה לשאת פרשנויות שונות, כאן יכולה להיות מובנת בקשר אופקי - 'ליד, בסמוך לצור', אך גם בהקשר אנכי - 'מעל', כלומר, 'בראשו של הצור'.²⁰

כאן הצור קשור לחורב; זוהי במפורש זיקה ל'גיאוגרפיה' של ספר שמות. עיון ב'מפת הספר' מורה כי קשר זה לחורב איננו מובן מאליו! למעשה בפרשיות הקודמות לא נאמר במפורש שנכחו בחורב-סיני. דוק, מבחינת רצף העלילה בספר (כפי שעומד לפנינו) אנו נמצאים ברפידים: "ויחננו ברפידים..." (שמות יז, א). גם אם 'הר האלוהים' עשוי להימצא בפרקים אלו במה שמצטייר כמעין רקע (כך עולה מסיפור בואו של יתרו: "...אל המדבר אשר הוא חנה שם הר האלהים" שמות יח, ו; רק אחר כך נאמר שעזבו את רפידים. שמות יט, ב!), עדיין, חורב זה הנזכר בפרשתנו הוא די מפתיע.²¹ בפעם האחרונה נזכר חורב במפורש בתיאור ההתגלות שבתחילת סיפור משה: "...ויבא אל הר האלהים חרבה" (שמות ג, א). במטען המצטבר של אסוציאציות בספר, חורב מזכיר התגלות, ואין זאת אלא שהוא מחזק את ההתרשמות, כי מדובר בפרשתנו במקום מיוחד שמובנה בו ממד של קדושה. אשר לשימוש בשם חורב דווקא, הוא שונה כאן מ'הר סיני' שבהמשך (פרק יט). לא נעסוק

19 'שם' מילה שפעמים משמשת תחליף פשוט להזכרת המקום, אך פעמים מטרתה להדגיש. למשל: "ויבאו שם הגבעתה" (שמואל"א י, י); "ויהי כבאך שם העיר" (שמואל"א י, ה); "וילך שם אל ניות ברמה" (שמואל"א יט, כג).

20 חלוקה לשתי משמעויות אלו ודוגמאות ל'על' במובן ליד, אצל, ו'על' במובן מעל, למעלה, בקונקרדנציה אבן שושן, עמ' 1609.

21 סדר המקומות בפרקים האחרונים: ים סוף מרה (שמות טו, כב), אלים (טז, א), 'מדבר סין אשר בין אלים ובין סיני', רפידים (יז, א). הר האלוהים (יח, ה). מדבר סיני (יט, א). אשר לציוני נסיעה וחניה, אלו נאמרו במפורש לגבי: "ויצאו אל מדבר שור... ויבאו מרתה" (טו, כב-כג); "ויבאו אילימה... ויסעו מאילם ויבאו... אל מדבר סין אשר בין אלים ובין סיני" (טז, א); "ויסעו... מדבר סין ויחננו ברפידים" (יז, א); "...באו מדבר סיני. ויסעו מרפידים ויבאו מדבר סיני..." (יט, ב). הר האלוהים שנזכר בפרשת יתרו עומד אפוא ברקע.

פרשות ה'צור' בספר שמות: מן הראליה לפרשנות ספרותית • ישראל רוזנסון

בשאלה הגדולה מתי מופיע חורב ומתי סיני,²² ואם בכלל אפשר לסווג הקשרים אופייניים לכל אחד משני הביטויים, אלא נצטמצם למשמעות אפשרית של חורב בהקשרו בפרשתנו. חורב המזכיר חורב ייובש יוצר על דרך משחק הלשון הנגדה למים. ואם במשחקי לשון עסקינן, המשמעות של 'צור' – סלע קשה' מעצימה – יש לשער – את עוצמת המכה המוציאה מים, ובעקיפין מאדירה את הנס. אפשר וטמונה משמעות מסוימת גם במשחק הלשון 'צור' בחורב' המזכיר 'חרב' מכה, צירוף המצוי במפורש בפסוקים אחרים: "אף תשיב צור חרבו" (תהילים פט, מד), או "עשה לך חרבות צורים" (יהושע ה, ב). אופן גילוי הזיקה האפשרית בין צור לחרב הרמוזה בחורב שלפנינו, מזכיר כמו כן כי ה'חרב' מצויה בפרשתנו במשחק לשון בלבד! בפועל מדובר כאן באמצעי הכאה אחר, מפורסם וידוע – מטה. השילוב המובלט כאן הוא 'מטה – צור', והמטה הידוע 'מטה האלוהים' הוא שהביא את המים, ולא חפץ אחר שמציין אלימות ושפיכות דמים.²³

דיוננו ימצא נשכר מהשוואה למקבילה בספר 'במדבר' המדגישה 'סלע' ולא צור: "... ודברתם אל הסלע... והצאת להם מים מן הסלע... אל פני הסלע... המן הסלע הזה... ויך את הסלע במטהו..." (במדבר כ, ח-יא). כאן בוודאי ש'סלע' היא מילה מנחה, שיש עניין לכתוב להבליטה, ובהיצמדנו במאמר זה אך ורק לפרשה בשמות לא נברר מדוע. אומנם סלע מקביל לצור, אך יש כאן עקביות ושימוש ייחודי לכל אחד מן הספרים, מה שמבליט את השימוש דווקא בצור בשמות. לא זו בלבד, הריחוק הגיאוגרפי בין שני אתרי המעשה מבליט זאת גם כן, אלא שלא כאן המקום להאריך.

מה עולה מכל האמור לעיל? בתפיסת צור כסלע קשה יש כדי להאדיר את פעולת הוצאת המים בהכאה, כביכול, המכה במטה האלוהים יכלה לסלע הקשה, שקשיותו לא עמדה לו. ואולם, בה בעת גם המשמעויות האחרות של צור עשויות לתרום להבנת צד נוסף של האירוע. מודגש כאן המראה – 'הנני עומד לפניך שם על הצור'. לפי הפירוש 'צור – הר, מקום גבוה', ההתגלות מתרחשת בזירה מיוחדת, מנקודת גובה מובחנת, המקום גבוה ביחס למשה. כביכול, בהתגלותו, האל מנצל את המקום הגבוה כדי להגביה את עצמו מעל למשה וליצור בכך יסוד של הרחקה ושגב. זאת ועוד, אם אנו מבינים 'צור' ככינוי לאל, או בניסוח קיצוני יותר, הצור הוא משהו שמעבר לכינוי ספרותי גרידא, עשויה להיות בו התגלמות של האל וייצוגיות שלו, יש בכך כדי לשוות לאירוע מעמד דתי מקודש, ואולם, יחד עם זאת, מניסוחו של פסוקנו עולה כי קיימת הפרדה בין האל לבין מה שאמור להיות התגלמותו – הצור. האל ניצב מעל הצור. הצור הנושא משמעות דתית הוא זירה, וזירה זו – בממשותה או בסמליותה – יש בה כדי לעטוף בהילת קדושה את האירוע, אך ה'אני' האלוהי מוצג בנפרד מן הצור שבנסיבות אחרות עשוי להיות מובן כהתגלמות שלו. דומה כי גם ההכאה בצור – בין שהיא מעניקה ממד ריאלי מסוים להתרחשות (כביכול, מוציאה

22 בפשטות חורב זיהה עם סיני. ראו: מ' הראל, אנציקלופדיה מקראית, ערך: "סיני, הר סיני", עמ' 1020-1021.

23 חרב אסורה בהנפה על אבנים מסוימות – אבנים של מזבח (שמות כ, כא; וברמיזה דברים כז, ה).

פרשות ה'צור' בספר שמות: מן הראליה לפרשנות ספרותית • ישראל רוזנסון

מים כמוסים באבן) ובין שמשתקפת ומסמלת פן כוחני ואף אליים²⁴ - מחזקת את ההפרדה הזו שבין המהות האלוהית לבין הייצוגיות שלה. ניתן לכנות אל בכינוי צור, אך צורים ממשיים אינם התגלמות ישירה של האל, הם אך ורק ייצוג סמלי שלו.

אשר להתרחשויות, יש כאן מתכונת של היררכיה. שני עניינים קשורים בצור; יש משהו שמתנהל לעיני משה - 'הנני עומד לפניך', רמז להתגלות חזונית הממוקדת בה, לעומת זאת, לעיני זקני ישראל מוצגת יציאת המים. היררכיה כזו קיימת ביסודה גם בהתגלות הגדולה במעמד הר סיני, שם מובלט חלקו של משה ומופרד מהזקנים.

ד. 'ושמתין בנקרת הצור' - צור בשמות לג

הפסוקים העומדים במרכז פרק זה של מאמרנו הם: "ויאמר ה' הנה מקום אתי ונצבת על הצור. והיה בעבר כבדי ושמתין בנקרת הצור ושכתי כפי עליך עד עברי. והסרתי את כפי וראית את אחרי ופני לא יראו" (שמות לג, כא-כג). אשר לתפקידו הפשוט של הצור כסיפור, הרי הוא זירת-סביבת האירועים הקשורים בהתגלות דידן.

איך מעוצב כאן המקום? ראשית מודגש כאן 'מקום' שעשוי להיות מובן לא רק כמקום גיאוגרפי-סביבתי ייחודי במרחב, אלא גם כמקום קדוש.²⁵ הביטוי 'מקום אתי' ראוי לעיון. 'את' מציינת את ההווה - יש מקום, אך בתוספת כינוי השייכות מתקבל 'אתי', ומתחזק הרושם שמדובר במקום שלי, ולמצער בסביבה זו, בו נוכחתי בולטת, שמיועד להתגלותי, 'מקום' שבעולם המושגים המאוחר יותר היינו מכנים אותו מן הסתם - 'מקום קדוש'.

גם כאן הצור מוזכר בדברי ה', אך בהשוואה לפרשה הקודמת חל היפוך - לא 'ה' עומד' אלא 'משה ניצב'. אם נבין צור במשמעות של 'הר, מקום גבוה' תושג הדגשה חזקה של ההיפוך. כביכול, קודם נראה שה' מגביה עצמו לצורך ההתגלות אל משה, אך כאן בהוראתו אל משה הוא יוצר סיטואציה של הגבהה של משה. כביכול, עומד וצופה. אולם, מייד מתברר שהגבהה לצורך הורדה והכנסה פנימה היא זו, לאמר, באה לציין שינוי - מעבר ל'נקרה'. הנקרה המצוירת כאן עשויה להיתפס כהיפוך לצור בכל מובניו. קודם כל במובן של פנימיות מול חיצוניות - חלל בצור, נקרו בו.²⁶ הצור כסלע מייצג את פני השטח

24 הרמב"ם בפירושו לפרשה השנייה של הכאת הסלע, בספר במדבר, ראה במכה גילוי של כעס. הכאה בצור זכתה לפרשנות פסיכואנליטית, ומשום שאנו מפרשים את המכה כמעין 'חילון' של הצור והפקעתו מייצוגיות ישירה של האל אין כאן מקום להאריך בכך.

25 פעמים ש'מקום' איננו מקום סתמי, גיאוגרפי אלא מקום קדוש. למשל: "עד אמצא מקום לה" (תהילים קלב, ה). במיוחד בבראשית: "וירא את המקום מרחוק" (בראשית כב, ד). באזכורי המקום בפרשת יעקב בבית אל: "מה נורא המקום הזה" (בראשית כח, יז); "ויקרא שם המקום הוא מחנים" (בראשית לב, ב). ובשמות: "המקום אשר אתה עומד עליו" (שמות ג, ה).

26 השורש נק"ר מופיע בדרך כלל בהקשר ביולוגי - הוצאת חלקים מן הגוף או דקירתם. פעם אחת לגבי עצם (איוב ל, יז). בדרך כלל לגבי עינים (שמואל"א יא, ב; במדבר טז, יד; שופטים טז, כא; משלי ל, יז). התחושה היא אפוא של חושך ועוררן. גם ב"מקבת בור נקרתם" (ישעיהו נא, א), ואולי גם אצל איוב: "לילה עצמי נקר מעלי" (איוב ל, יז), עשויה לעלות תחושה כזו. מבחינה זו 'נקר' ו'נקרה' עשויים להתקשר

פרשות ה'צור' בספר שמות: מן הראליה לפרשנות ספרותית • ישראל רוזנסון

החיצוניים, הקשים, והנקרה את הפנימיים, הנחצבים; אך בצד ההיפוך הזה של פנים-חוץ, יש גם היפוך של גבוה-נמוך. הנקרה הפנימית יוצרת מצב של נמיכות לעומת גובהו החיצוני של הצור.²⁷

הצור בפסוקינו בולט על רקע ה'הר' המרובה בפרשה. החל מ"כי בשש משה לרדת מן ההר" (לב, א) עד "ועלית בבקר אל הר סיני ונצבת לי שם על ראש ההר... וגם איש אל ירא בכל ההר וגם הצאן והבקר אל ירעו אל מול ההר ההוא" (לד, ב-ג), שאחריו. אם כן, השימוש במילת צור מובלטת על רקע ה'הר'. ההר עשוי כמוכּן להיות עצם גיאוגרפי - פיסת גיאוגרפיה, בעוד שלצור יש שימוש מיוחד, דתי בעליל, מילה המביעה מצב התגלות מסוים. אם נידרש לסמליותו הדתית של הצור, עשוי להצטייר כאן מצב מעניין שיש בו משום מתח פנימי. צור מייצג - כאמור לעיל: סמלית - את האל, ולכן משה בנקרה 'אפוף בצור', כלול בתוכו, ויחד עם זאת, ברור לחלוטין שה' נפרד מן הצור - 'עד עוברי', הוא עובר - עצמאית, באופן נפרד, באיזה אופן בסמוך לנקרת הצור ופועל על משה השרוי בה.

בשולי הדיון בצור שבפרק זה ראוי להוסיף שתי הערות. אחת נוגעת בהמשך, שבו צווה משה: "ויאמר ה' אל משה פסל לך שני לחת אבנים כראשונים..." (לד, א). והדעת מוסבת ללשון 'פסל' שעניינה הכנת צורה מחומר שביסודו אבן או עץ. 'פסל' המופיע בפרשה בסמיכות לפרשת הצור עשוי לנבוע ממנה. רוצה לומר, הלוחות מוצאים כביכול מתוך הצור במובנו כסלע וברמזים לאל הגלומים בו. זה יוצר זיקה ישירה בין הלוחות לצור ורמיזה לאל, אך על אף זאת משה הוא היוצר.

ההערה השנייה כרוכה בהשוואה לסיפור אליהו. הנקרה והצור מודגשים על רקע סיפור זה, שניתן לראות בו מעין סיפור בכואה לסיפורנו.²⁸ בסיפור אליהו מדובר על מערה: "...עד הר האלהים חרב. ויבא שם אל המערה וילן שם והנה דבר ה' אליו..." (מלכים-א יט, ט); "ויהי כשמע אליהו וילט פניו באדרתו ויצא ויעמד פתח המערה והנה אליו קול ויאמר..." (מלכים-א יט, יג). זה מתאים כמוכּן לאופיים של סיפורי אליהו שבהם מודגשת מערה, המערה - בפשטות סוג ידוע של אתר גיאוגרפי - מזכירה יחד עם 'וילן שם' את גלגולי חייו ואת הצורך הבלתי ניתן להערכה בהתבודדות ובריחה, בעוד ש'נקרה' קשורה לחלל המסמל את שאמרנו לעיל בכל הקשור ליחסי 'פנים-חוץ' המאפיינים את הצור.

למרחב סמנטי של חושך וקושי בראייה.

27 בהקשר זה ראוי להזכיר את 'נקרות צורים' בפרק ב' בישעיהו, שנידון למעלה. מעניין הביטוי: "...הביטו אל צור הצבתם ואל מקבת בור נקרתם" (ישעיהו נא, א), המדבר על היווצרות חלל בצור, ותן דעתך למשחק הלשון בהמשך: "...ואל שרה תחוללכם" (שם, ב).

28 'זקוביץ, מקראות בארץ המראות, תל אביב תשנ"ה, עמ' 42-44.

פרשות ה'צור' בספר שמות: מן הראליה לפרשנות ספרותית • ישראל רוזנסון

ה. דיין

אנו עוסקים כאן ביחסי גומלין מורכבים בין ראליה וספרות; כיצד משתמש הפן הספרותי של הכתוב בצורים שהיו מוכרים לנוודי המדבר. לדעתנו, הראליה היא היסוד, ככלות הכול מדברים כאן על תופעה מוכרת, אך פוסעים ממנה ככרת דרך ספרותית. ההנחה היא כי הצור איננו רק 'פיסת גיאוגרפיה', בעל תכונות גיאוגרפיות בסיסיות (בולטות, קושי, גובה), נוכחותו נטענת במשמעויות לשוניות-דתיות ובהיכתבו בטקסט המקודש הוא משתמש במשמעויות הללו ואומר משהו שמעבר לראליה. מבחינה לשונית-ספרותית, צור זה נושא עמו משמעויות שונות, וביטויין הספרותי המלא מצטייר לאור השוואת תפקידו בשתי הפרשיות שבספר שמות. כאמור, הנחתנו היא כי נוכחות הצור בשתי הפרשות הנדרונות במאמרנו מעוררת להשוואה ביניהן, ובהנחת מרכזיותה של המילה, ניתן לדבר על 'אירועי הצור'. שני האירועים קשורים בחורב-סיני, כשבמקרה הראשון, זה שקדם למעמד הר סיני, הקשר איננו נובע מסדר המסעות, ולכן אינו בגדר 'מובן מאליו'. בשני אירועי הצור יש התגלות למשה הקשורה במישרין בצור, וגם כאן נצביע על ייחודו של האירוע הראשון, שכן לכאורה, אין צורך בסיפור התגלות מיוחד לשם ביצוע הפעולה העוקבת של הספקת המים. ניתן אפוא לדבר על מעין טרמה. מדובר באירועים המתמקדים בצור, קשורים בחורב ובהתגלות מיוחדת. זו היא מערכת שאבריה קשורים בקשר של טרמה; המוקדם אומר משהו לגבי המאוחר, הראשון יוצר הכנה לשני. האופי המטרים בולט לאור השוואת אזכורי הצור בשני האירועים. בשניהם נזכר צור פעמיים, וניתן להעמיד את הפסוקיות שבהן נזכר בצורה הבאה:

הנני עומד לפניך שם על הצור והכית בצור

ונצבת על הצור ושמתיך בנקרת הצור

בפעם הראשונה ה' עומד גבוה ביחס למשה (לפי הפירוש: צור - מקום גבוה). הוא נראה למשה, מתגלה אליו, אך מעליו. בפעם השנייה, לכאורה, המצב מתהפך, משה הוא הניצב על הצור. ביחסי הגבהים הממשיים טמון מסר דתי - בראשונה נוכח משה לדעת שה' מעליו, ויש לכך חשיבות להבנה נכונה של הכוח להוציא מים שעומד להימסר בידיו. בשנייה, משה הוא הגבוה, אך זאת בהוראת ה', המעבירו באופן קיצוני ממצב של יכולת ראייה הנקבע על ידי הגובה למצב של הצפנה בנקרה. ההתגלות 'האמתית' תושג רק בכוח המעבר הזה בין נקודת תצפית גבוהה, מן המקום שקודם עמד בו ה' - נקודה שיש בה כדי ליצור אשליה של תצפית עד לאופק - אל הנקרה שבה רואים רק את מה שה' מעוניין שיראו. גם מנהיג - כמוהו כקטנים שבצאן מרעיתו - עובר תהליך של התודעות לעוצמה האלוהית; אין איש פטור מכך! ויודגש תהליך! אין לפרש את כל מה שאירע כאן רק כהכרזה על כך שהשגת האל הינה מן הנמנעות, מדובר כאן בתהליך שבמעט עמל פסיכולוגי ניתן להקנות לו משמעות דידקטית. משה עובר מחווייה של ראייה כביכול למצב של הסתרה, ומגיע לאיזון של המותר לראות. תהליכים מורכבים מסוג זה פותחים פתח להתמודדות אישית אם

פרשות ה'צור' בספר שמות: מן הראליה לפרשנות ספרותית • ישראל רוזנסון

המותר והאסור בכל הקשור לעמידה מול השגב האלוהי. הנה כי כן, במציאות הטופוגרפית על מצביה השונים מגולמת המציאות הנפשית, ובמפגש ביניהן המתרחש בתודעת הקורא הפרשן עשוי להתחולל הדיון במסרים הדתיים.

אשר להמשך ההשוואה, המכה בצור והנקרה המופיעות בחלק השני של שתי פסוקיות הצור אינן בלתי־תלויות. ניתן לטוות ביניהן איזושהו קשר ענייני, שכן בבסיס חציבה, כל חציבה, עומדת מכה. באירוע הראשון משה מכה בצור והתוצאה ידועה, אך מכה שברגיל יכולה להיות בסיס לחציבה ויצירת חלל, מסתיימת בהוצאת המים. יש בצור הנידון נקרה שאותה לא משה חצב, והיא המשמשת כזירה להתגלות. הכול בצור, לפי משמעויותיו השונות, משרת את ההתגלות, ועל רקע זה ייאמר כי הצור הוא זירה, זירה בלבד! האופי הדתי של מילת צור מכוון לאווירה מסוימת, הזירה הזו איננה סתמית, היא טעונה. אך בפועל הצור הוא אמצעי להתגלות, ולא המהות עצמה; וכי יכולה להיות הכרזה אנטי־אלילית גדולה מזו?!

זאת ועוד, יש דירוג בין שני אירועי הצור. בראשונה נוכח כי הספקת מים היא מידת האל, סוג של השגחה, ובידוע שענייני הספקת המים עומדים בבסיס דיונים מקראיים רבים. בשנייה, מתן סליחה ומחילה. האל המחייה במים מחייה גם בהנהגתו ההיסטורית והמשפטית.

אולי כל זה משתלב בהתגלות הראשונה של הסנה בחורב: "...ויבא אל הר האלהים חרבה" (שמות ג, א), שממנה מתגלגל: "...ותקח צפרה צר ותכרת את ערלת בנה" (שמות ד, כד). ברור שאנו עוסקים כאן ברמז דרמז, אך אולי הצירוף 'צור-חורב-התגלות' שעמד במוקדו של מאמרנו, מופיע - הגם שבמפורז! - גם ב'פרשת צור' זו; וגם כאן, משה נדרש להבין את האל שמעליו, אל דורש ומצווה, וזאת, בהקשר הנידון של המילה.

סוף דבר, צור שבנסיבות מסוימות עשוי להיפך למקום קדוש, יסוד מאגי או למוקד זיכרון בשטח, הפך בסיפורנו לרכיב בתחבולות הספרותיות של הכתוב המדגיש באמצעותו את רעיונותיו הדתיים.